מסע אל עמק החולה בשנות השלושים המוקדמות

אורי רוזנברג, חוג כלנית – agron@netvision.net.il

———————————

תקציר: אילו צמחים גדלו בימת החולה ובביצת החולה בשנות ה-30 של המאה העשרים, כ-20 שנה לפני הייבוש? מה היו שמות הצמחים הללו אז ואיך נזהה אותם כיום? כיצד השתמשו תושבי עמק החולה המקומיים בצמחי הביצה הגדלים בר? ומה חשבו חברי משלחת שסיירה בעמק החולה על הייבוש?

==========

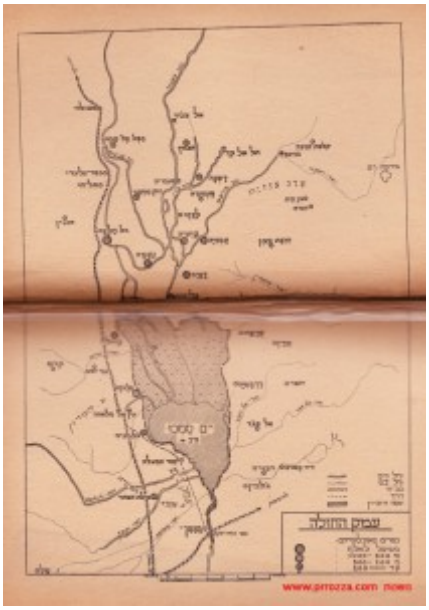
בשנת 1935 יצא לאור הספר "**עמק החולה**" מן הסדרה "ספרית ארץ-ישראל של הקרן הקיימת לישראל", בהוצאת אמנות. את הספר חיבר ד"ר נתן שָׁלֵם, גיאוגרף, גיאולוג וחוקר תרבויות.

לחצו על התמונה להגדלה. לחזרה – לחצו על X בפינה הימנית של התמונה המוגדלת

הספר מתאר מסע של כעין משלחת מחקר בארץ לא נודעת, בעמק החולה, ומתעד את מצב הטבע באזור ייחודי זה ואת החברה האנושית (בני שבט העו'וארנה) אשר התקיימה במקום שנים רבות, תוך ניצול צמחי האגם והביצה. עמיתיו של המחבר למשלחת הם הטבעוני (ביולוג), ההיסטוריון, הארכיאולוג, הרופא והמהנדס. הרופא הוא ד"ר מֵר, חוקר

המלריה הידוע מראש פינה. הספר מקנה לנו מידע מהימן על הצמחים ובעלי החיים שהתקיימו בעמק החולה טרם ייבוש האגם והביצה, על אורח חייהם של בני הע'וארנה ועל תחילת הויכוח אודות ייבוש החולה והשלכותיו. בבלוג "**נושנות**" פרסמתי **ציטוטים נרחבים מן הספר**, הנוגעים לבני הע'וארנה, צילומים מעניינים המנציחים אותם ואת סביבתם הטבעית וכן מפת האזור על יישוביו הערביים והיהודים (בני הע'וארנה ישבו בעשרים וארבעה כפרים ואוכלוסייתם הגיעה ל-16,000 איש בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות).

לחצו על התמונה להגדלה. לחזרה – לחצו על X בפינה הימנית של התמונה המוגדלת

ברשימה זו יינתן הדגש על הצד הבוטני. הספר, אשר נכתב לפני כמעט שמונים שנה, מפתיע בדיוק הגדרותיו הבוטניות, על אף שכצפוי, שמותיהם העבריים של צמחים רבים שונו מאז, ולא נוכל לזהות כיום בוודאות את כל הצמחים הנזכרים בספר. חלקם הם כנראה מאלו שבית גידולם היחיד היה החולה והם נכחדו עם ייבושה. הספר מצטיין גם באזכור הצמחים במקורות היהודיים (מקרא, תלמוד, משנה), כתבי היסטוריונים עתיקים ופולקלור.
ימת החולה, אותה מכנה המחבר "נפת פלאים רבת-גוונים", השתרעה על פני כ-57,000 דונם. חלקה הדרומי היה אגם רדוד והחלק הצפוני (כ-37,000 דונם) היה ביצה. השטחים בשולי הביצה הוצפו או התייבשו בהתאם לכמות המשקעים מידי שנה. בשטחי הקרקע שהתייבשו (או שבוראו מן הגומא ע"י שריפות ורעייה מכוונות) היו מגדלים דוּרָה (Sorghum – דגן טרופי מתורבת) וכן אורז מזן מקומי שצבעו אדום (מוזכר גם בתלמוד).
מסע המשלחת מתחיל בביקור בכפר הע'וארני **אל-חלצה** (ידוע יותר בשם **חלסה**), אשר בשנת 1949 הוקמה על חורבותיו המעברה שהפכה לעיר **קריית שמונה**. מורה מבני הכפר

מסביר לאורחים על תעשיית המחצלות והמוצרים הנוספים, ומפרט את שמות הצמחים המשמשים למטרה זו:

לחצו על התמונה להגדלה. לחזרה – לחצו על X בפינה הימנית של התמונה המוגדלת

הצמחים מופיעים בשמם העממי הערבי. מבין הצמחים המוזכרים, וודאי רק זיהויו של הגַבְּיר. זהו קיצור ושיבוש השם פפירוס, כלומר ***גומא הפפירוס***. צמח זה גדל על-פני שטח של כ-30,000 דונם בעמק החולה וזה היה גבול תפוצתו **הטבעי** הצפוני ביותר. לגבי שאר הצמחים המוזכרים בציטוט שלעיל, אלסמר הוא כנראה הצמח ***סמר חד***, קוֹצֵיב הוא כנראה הצמח ***קנה מצוי*** (ולא דורת ארם צובא הנקרא בערבית כוסאב). הצמח חִלפָּה מוזכר גם מאוחר יותר בספר בשמו העברי "חלפה הדורה". יתכן וזהו מין של שרך, משום שהמחבר מזכירו בכפיפה אחת עם ***אברנית הנשר***.

ייחודה של החולה היה בכך שהיה זה המקום הצפוני ביותר באירו-אסיה בו גדלו מינים טרופיים, והדרומי ביותר בו גדלו מינים אירו-סיביריים. אגם החולה והביצה כללו גומחות אקולוגיות מגוונות על-פני שטח מצומצם, בהתאם לעומק המים, מידת החשיפה לאור וסוג הקרקע. המחבר עמד על כך שמיני הצמחים צומחים בחגורות זו לצד זו, בהתאם לתנאי השטח. להלן כמה ציטוטים בהם מפורטים הצמחים ואיזור גידולם (בסוגריים מרובעים – הערות שלי א.ר.):

"נתבונן נא אל הצמחים הרבים הללו "אוהבי המים" [הידרופילים], בלשון הבוטנאים. מקצתם טבילים לחלוטין ומקצתם – חלקם במים, ואלו חלקם השני צף על פני המים. כל טיולנו ביום זה לא היה אלא תערוכה מופלאה של משטר זה: תחתיים, תיכוניים ועליים. הנה

הקרנן הטבוע, הפורח לעתים רחוקות, עדשית המים [***עדשת המים***], הזעירה, הגבנת ורבת השרשים [מין לא מזוהה]. נוריות-המים שבברכות, ***המדד הזוחל*** ממשפחת נר-הלילה. ***אלף-העלה המשובל***; והנה נהרונים שונים, כגון ***הנהרונית הצפה***, שעליה התחתיים טבועים במים והעליים, כדמות הביצה, צפים על פניהם. והנה, ***חוטית-הביצות***, ועל כלם שושנות-המים ההדורות [הכוונה ל***נימפיאה לבנה***]. לעומת העדה הטבולה הזאת אתה מוצא אחרת העולה אתה יחדיו, כשאין המים עמוקים כל כך, הלא היא "עדת קָנֶה" המפורסמת: ***הקנה המצוי***, ***הגמא הצפוף***, גמא הפיפיר [***גומא הפפירוס***], מכבדן הבצות [***מכבד הביצות***], בן-הקנה המצוי [מין שאיני מזהה, ייתכן ***עבקנה שכיח***], ודומיהם, שרובם ככולם נעשים מחצלאות. מלבדם, גם צמחים נמוכים, העולים על ידם: ***האגמון הימי***, ***אחיגמא משחיר***, ***סמר חד***, חשיפה מצויה [שמו הישן של ***סוף מצוי***], ***גמא ארוך***, ***כדורן ענף*** וכדומה. בדרכנו ראינו גם את "אברת הנשר" [***אברנית הנשר***], ה"***בצעוני המצוי***", "***נאדיד המים***" ודומיהם. אלו באנו למנות את כלם אין אנו מספיקים. כל אלה מן הידועים. אך מי הגבר יתפאר לאמור כי הוא מכיר את הסבכֵי [סבך] הזה על בוריו? כאן גנוזים עוד עולמות בבתוליהם. קרוב היום והחופר יעלה באתו ויפציד [ייבש] את הנפה הטמירה והמופלאה הזו, בטרם חשפו מצפוניה." (שלם, 1935, 88 – 89). ההערה האחרונה קשורה לויכוח המתעורר בין אנשי המשלחת באשר לייבוש האגם הצפוי.

וקטע נוסף, המתאר חגורת צומח חיצונית יותר, צמחי טין וצמחי בתה:

"גדות נחל-המים עשירים בצמחים עד מאוד, "סבכֵי" בזעיר אנפין. בעקר שולטים כאן ***האגמון הימי***, ***אגמון החוף***, הסמר המחריץ [כנראה ***סמר מחוייץ***] ומינים אחדים של רבבְּרכִיים [הכוונה כנראה למיני ***ארכובית***]. ואלו בקרקעות הטובעניות למחצה, אשר ככל שיתקרבו ימות החמה ילכו מימיהם ויחסרו, שולטים מינים אחרים ובשפע בל ישוער. עמדתי נדהם למראה עיני. לירקרק חרוץ כזה לא נזכה לעולם בקרקעות היובשניות שלנו ביהודה. גם בקרקעות הלחות הללו מצאתי מיני ***גומא***. הטפוסיים בהם הם: ***הגומא הננסי***, ***החום***, ***הקרח***, ***דל השבלים***, ***הארוך***, הפקעוני [***גומא הפקעים***?] ועוד אחרים. חוץ מהם אספתי לי גם את העליאב [***עליעב מדוקרן***], את ***הסמר החד***, ***אחיגמא משחיר*** וגם מיני דגניים, כגון ***דוחן התרנגולים***, ***עבדקן מצוי***, ***זון מרצעני***. בין הדו-פסיגיים מצויים מאוד צמחי הקטניות, כגון הגרגרנית הפקילית [מין לא מזוהה], ***הלוטוס הריסני***, ***התלתן הרפה***, ***בקית הבצות***, כבר לאחר פריחתם [הסיור נערך בחודש מאי], ומלבדם גם ***התלתן הזוחל***, ***לוטוס הבצות***, ***השוש הקוצני***. בין המורכבים מצאתי בעקר את ה***תולענית הדוקרנית***, וכמו כן מצוי גם ה***לחך האזמלני***, ועוד ועוד.

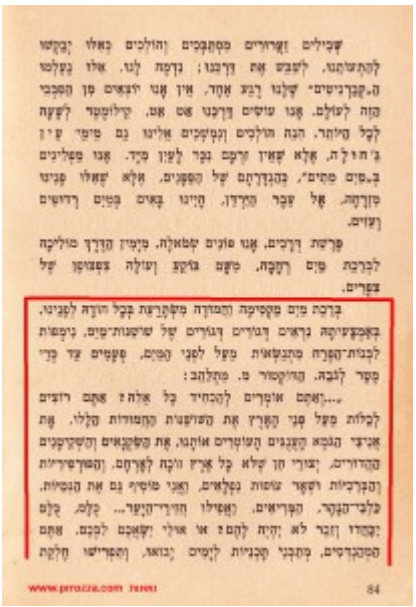
שונים בתכלית הם בצורתם, בדרכי חייהם וברבוי גוניהם צמחי הבתה המקיפים אותנו כאן.

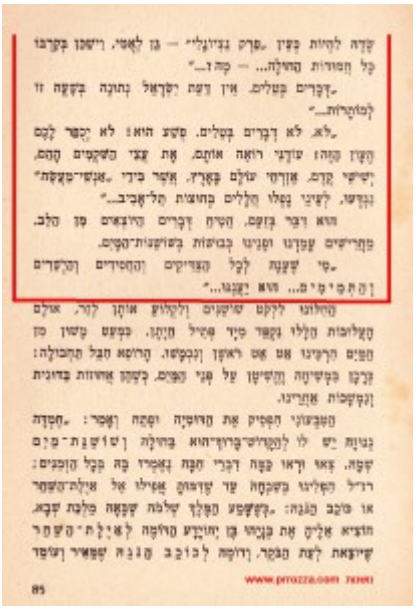
רבים מהם פרחו זה כבר, כגון: החצב ההררי [מין שאינו מזוהה], ***הדמומית קטנת הפרי, ערטנית השדות, עשנן יהודה, קרדה מכסיפה*** ועוד הרבה. אולם רובם נמצאים עתה בעצם פריחתם. אראה לכם רק הטפוסיים ביותר: ה***מלפפון המשולש***, הלוניצרה הסבוכה [***יערה***?], ***זנב כלב עדין***, מגב אפרוני [אולי ***אפרורית מצויה***?], ***חומעה משוננת, עגנן נימי***, סלנה סמרנית [סוג שאינו מזוהה], ***קדד הקרקפות, בקיה ססגונית*** [מין שאינו מזוהה], חלבלוב עגולעלה [***חלבלוב עגול-עלים***], חלמית כתומה [מין שאינו מזוהה], חבלבל השִׂית [כנראה ***חבלבל השדה***] ועוד ועוד... עיניכם הרואות כמה עשירה הצמחיה באזור פלאים זה." (שם, 91 – 92).

המחבר מוסיף הערה על העדרם של עצים אוהבי מים באזור הביצה:

"ובואו וראו, שאין בצות החולה מאכסנות שיחים ועצים הידועים כידידי מים: כגון: ***הדולב המזרחי, צפצפת פרת,*** מיני ***ערבה***, ***שיח אברהם*** אבינו, ***ההרדוף*** ודומיהם, כפי שראינום באזור מעינות הירדן." (שם, 93).

מקובל היום לחשוב על ייבוש החולה כעל טעות אקולוגית בלתי הפיכה. נושא זה, למרות מאמצי השימור והשחזור, עדיין פעיל וכואב כפצע מדמם. בספר שלפנינו מצוטט ויכוח בין חברי משלחת הסקר אודות ייבוש האגם. המתנגד החריף ביותר לייבוש הוא דווקא ד"ר מר, חוקר המלריה. הנה דבריו:

לחצו על התמונה להגדלה. לחזרה – לחצו על X בפינה הימנית של התמונה המוגדלת

נבואתו של ד"ר מר התקיימה במלואה, ואכן הוקם במקום "פרק נציונלי" – גן לאומי, האמור לייצג את אגם החולה האבוד. היה זה ד"ר מר עצמו אשר הביא לאזור את תכשיר ההדברה D.D.T, אשר פותח בשנות מלחמת העולם השנייה, הדביר לחלוטין את היתושים ומיגר את המלריה, עוד לפני שייובש האגם. מי שתולה במלריה את אחת הסיבות שהצדיקו את ייבוש החולה – טועה ומטעה.

ספרות:

שלם נ 1935 עמק החולה, ספרית ארץ-ישראל של הקרן הקיימת לישראל, כרך ט"ז, חוברות נד-נה, הוצאת אמנות.

רוזנברג א 2014 מתוך בלוג "נושנות" הרשומה המוקדשת לספרו של נתן שלם: "הָעוֹרְנִים (1935)".

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: רוזנברג, א. 2014. חלון לעבר – מסע אל עמק החולה בשנות השלושים המוקדמות, כתב-עת "כלנית" מספר 1.

https://www.kalanit.org.il/?p=706

==========